

Nærvær og presentisme

Om synet på fortiden i nyere historieteori

Torgeir Rinke Bangstad

Institutt for historie- og religionsvitenskap, UiT – Norges arktiske universitet
torgeir.r.bangstad@uit.no

Abstract

Much recent theorizing in philosophy of history has revolved around the idea of enduring, persistent pasts as opposed to the proto-modern sense of time which presupposes a neat break between the absent past and the present. This article draws on examples from memory studies, archaeology, art history, law and theory of history to explain the idea of the persistence of the past, and to suggest that it constitutes a way to offset the distanced relation to the past as an idea(l) in historic research. It also aims to investigate what precisely is meant by «presentism» and «presence-paradigm», and to examine how these perspectives differ with regard to how the past is understood. It is claimed that one important difference can be found in the weight accorded to the agentive dimension of the past in the present. Presence theorists argue that we can literally be moved by the past in ways we are not able to predict or veto, while presentism implies an omnipresent present which fabricates the pasts which are needed or desired. The relation to the past in the age of presentism is shaped by a sense of crisis and a lack of confidence in the future which, it is argued, spawned our current obsession with memory and heritage. Presence theorists, in contrast, argue that to be moved by the past involves a more direct, experiential relation which is not necessarily filtered through present needs or intentions.

Keywords:

- presentism
- presence-paradigm
- historiography
- philosophy of history
- hauntology
- time

I den mellomstore byen Bottrop ligger Ruhr-området sine siste virksomme kullgruver. Den skal stenges ned i 2018 og med det er det ubønhørlig slutt for kullutvinning i Ruhr, området som lenge var ensbetydende med kull- og stålindustri. Delstaten Nordrhein-Westfalen er kjent for sine rike kullforekomster og har bevart mange av de ikoniske gruveårene som monumenter over industriens historiske betydning i området. Selv om gruvedriften i Ruhr-området synger på aller siste verset, er det lenge til de tomme gruvegangene kan over-

lates til seg selv. Det store kullselskapet RAG (Ruhr Aktiengesellschaft) forpliktet seg i 2007 til å delfinansiere en rekke såkalte evighetsoppgaver («Ewigkeitsaufgaben»). En av disse evighetsoppgavene handler om å pumpe vann fra tomme gruveganger til overflaten for å forhindre at det siver inn i og forurenser grunnvannet i området.

Disse evighetsoppgavene sier noe om hvordan industriarven ikke bare består av nøye utvalgte arkitektoniske kulturminner som vi bevarer for å holde ved like minnet om en historisk epoke. Gruvegangene som

gjennomhuller bakken i tidligere kull-regioner må tas hånd om for å hindre ulykker og for å sikre rent drikkevann. Industrialderens etterlatenskaper forplikter på en måte som gjør det vanskelig å forestille seg at vi simpelthen kan velge og vrake hva vi ønsker å ta vare på. Dagens handlingsrom er allerede begrenset av valg som ble gjort til andre tider, og dersom evighetsoppgavene forsømmes vil det få konsekvenser for dagens innbyggere i byer som Bottrop. Dette er en byrde fra fortiden og en industriarv som ikke umiddelbart kan velges bort. For meg illustrerer evighetsoppgavene i Ruhr-området hvordan fortiden noen ganger står i veien for mennesker og samfunn som ønsker å bevege seg ufortrødent videre. Særlig bruddet med fortiden står sentralt i en tidsforståelse som knyttes til den fremtidsrettede industrimoderniteten, hvor gamle produkter avløses av det nye og forståelsen av fremskritt forutsetter et brudd med fortiden (Assmann 2013b:48). Innenfor historiefaget ble lenge den historiske distansen betraktet som et sentralt verktøy for å se ulike historiske epoker klarere, og et viktig premiss var også her at fortiden kom på avstand og ble del av et tilbakelagt stadium. Både i og utenfor historiefaget har dette premisset for fortidsforståelse blitt utfordret. Forestillingen om fortidens nærværenhet står sentralt i denne artikkelen, og den er et uttrykk for mer direkte måter å erfare fortiden i nåtiden på. Innenfor nyere historieteori- og filosofi har det kommet flere viktige bidrag som fremstiller fortiden som en virksom del av nåtiden, ikke som distansert og tilbakelagt.

Flere bidragsytere innenfor dette feltet har pekt på at noe vesentlig har skjedd med vår forståelse av fortid bare i løpet av de siste par tiårene. Noen går så langt som å hevde at interessen for fortidens nærvær representerer et nytt paradigme, et nærvær-paradigme («presence-paradigm») innenfor

historiefilosofien (Bevernage 2008). Jeg ønsker å drøfte hvordan denne nyorienteringen gir seg til kjenne også utenfor historieteorien og samtidig peke på hvilke nye perspektiver den kan frembringe for kulturforskningen mer generelt. Mitt mål er å vise hvordan denne innsikten blir virksom som noe mer enn en samfunnsdiagnose eller et forsøk på å fange en bestemt tidsånd. Når for eksempel «minnestid» fremheves som en særegen, erfart tid som henger seg opp i fortiden og ikke ufortrødent følger tidens gang, så er det et eksempel på fortidsnærvær som bryter med forestillingen om at emosjonell distanse følger parallelt med avstand i tid. Og når noen arkeologer snakker om hvordan objekter kan absorbere ulike tider, så er det et signal om at gjenstander ikke bare tilhører en avgrenset epoke, men uttrykker flere tider samtidig. Den relative avstanden i tid som følger av at vi tenker tid som en linje med punkter plassert i jevn avstand fra hverandre, tiår etter tiår, hundreår etter hundreår, utfordres av fortidens nærvær som skjærer gjennom epoketenkningen.

Presentisme

Det er forholdsvis bred enighet om at vår tid preges av en fortidsdreining som gir seg utslag i et stort lokalhistorisk engasjement, gode salgstall for historiebøker og stor interesse for kulturminnevern og turisme knyttet til historiske steder og begivenheter (Lowenthal 1985). Noen tidfester denne nyorienteringen til andre halvdel av 1970-tallet (Lübbe 1989; Nora 1996), mens andre betrakter 1980-tallet som starten på en omseggripende bølge av tilbakeskuende virksomhet, fremkalt blant annet av manglende fremtidstro (Hewison 1987; Huyssen 2000; Judt 2007; Lübbe 1989; Wright 2009). Helt enkelt forklart handler det om at mennesker i vår samtid verken klarer å fri

seg fra fortiden eller se fremover med samme glød i blikket som man gjorde i mer optimistiske perioder av moderniteten (Assmann 2013b; Gumbrecht 2014). Dagens bedriftsledere oppfordrer til fleksibilitet og endringsvilje, hvilket vel egentlig betyr at man må være i stand til å tilpasse seg en helt ny situasjon på stadig kortere varsel (Hartog 2015:202). Fremtidsplanlegging i et lengre tidsperspektiv fortøner seg ofte som vanskelig i en situasjon hvor en raskt må snu om og velge en annen kurs. Vi står overfor en situasjon der fremtiden møtes med litt resignert og avventende holdning, heller enn en livsbejaende optimisme og tro på at tidens gang alltid innebærer fremskritt og forbedring.

Endring blir like gjerne forbundet med fare, og de skinnende fremtidsvisjonene fra etterkrigstiden har falmet i takt med en inflasjon i minnesmerker, museer og kulturminner. Det er i hvert fall utgangspunktet til både den tyske minnesteoretikeren Aleida Assmann og den franske historikeren François Hartog. Assmann hevder at vår samtid ikke opplever bruddet med fortiden som en livgivende og fornyende kraft slik den optimistiske modernismen gjorde (Assmann 2013a). Økonomisk usikkerhet, eksplosiv befolkningsvekst, klimakrise og ressursknapphet gjør kanskje at det har blitt vanskeligere å forestille seg et fremtids-scenario som fortøner seg som positivt og potensielt frigjørende. Like vanskelig er det å forestille seg hva denne fremtiden skulle innebære. Flere fremstående historieteoretikere har hevdet at vår tid er preget av et skifte som kjennetegnes ved at 1) vi har vanskelig for å resolutt bryte med fortiden, 2) fremtiden ikke betraktes som en frigjørende horisont og 3) den konvensjonelle historieforståelsen (historie som distansert fortid) utfordres eller i hvert fall utvides av minners nærvær. Det er særlig synet på det siste momentet som skiller presentismen fra

nærværsteorien. Denne forskjellen handler om hvorvidt fortidens nærvær faktisk utfordrer oss som noe annet enn oss selv eller om fortiden i all hovedsak er avledet av våre forestillinger. Hartog har brukt begrepet «presentisme» for å karakterisere vår tids tidsforståelse. I boken *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time* veksler Hartog mellom eksempler hentet fra *Iliaden*, Brundtland-kommisjonen (Verdenskommisjonen for miljø og utvikling) rapport *Our Common Future* fra 1987 og den franske revolusjon for å vise hvordan tre store og overordnede historitetsregimer gjør seg gjeldende i kulturen og rammer inn vår måte «å være i tiden på» (Hartog 2015:9).

Historieforståelse og vårt forhold til fortiden – Hartogs tre historitetsregimer

Hartog peker på at gjeldende historieregimer kan kaste lys over enkeltindividets liv, litteratur, byers arkitektur og hvordan samfunn kan endre rytme eller hvordan den etablerte tidsforståelse utfordres av kriser. Faktisk er det slik, hevder Hartog, at det gjeldende historitetsregimet trer klart frem for oss idet kriser endrer det grunnleggende forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid (op.cit.:16). En slik krise oppstår mot slutten av det 20. århundret. Etter Berlinmurens fall i 1989 utfordres, ifølge Hartog, det moderne historitetsregimet. Den stor-slåtte kommunistiske fremtidsutopien kollapse og fundamentalistiske bevegelser som vokser frem finner næring i tradisjonen og vender seg mot fortiden (op.cit.:3). Den fremtidsrettede tidsforståelsen mister sin gjennomslagskraft og i stedet blir vitnesbyrdet og tidsvitnet tidstypiske uttrykk for en offentlig kultur som karakteriseres av en plikt til å minnes. For Hartog er vår tid slik preget av en utvidet nåtid som strekkes bakover for å anerkjenne ugjerninger som

ikke kan bli gjort, og fremover ved å innføre forsiktighetsregler og føre-var-prinsipper. Dette historitetsregimet kaller han presentismen og det beskriver en situasjon der tiden ser ut til å ha mistet retningssansen og samfunnet preges av en manglende tiltro til fremtiden. I formuleringen til Hartog heter det at fremtiden ikke lenger er en lysende horisont som loser oss fremover, men snarere en mørk skygge som vi selv har satt i bevegelse og som stadig rykker nærmere (op.cit.:191). Vi har å gjøre med et tidsperspektiv som helt og holdent tilhører nåtiden i den forstand at nåtiden er utvidet og snart utgjør alt vi ser. Ved siden av det moderne regimet og presentismen er *historia magistra vitae* et historitetsregime med en egenartet måte å organisere forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid på, ifølge Hartog. *Historia magistra vitae* som var den etablerte oppfatningen i klassisk, middelalder og tidligmoderne historieforståelse, og ga seg utslag i en underdanighet vis-à-vis fortiden. Mennesker skulle lære av fortiden og historien kunne fungere som en modell til etterfølgelse selv om man aldri kunne overgå fortidens bragder (op.cit.: 105). Fortiden fortonet seg som et vell av gode og dårlige eksempler og historien var, som Cicero uttrykte det, livets lærer.

Et mer overordnet siktemål for Hartog er å undersøke vilkårene for historisk forskning i en tid der historikeren ikke lenger kan fungere som det privilegerte forbindelsesleddet mellom fortid og nåtid. Det er i tiden etter den franske revolusjon at fremtiden blir orienteringspunktet og nasjonalstaten kommer til å utgjøre rammeverket for den moderne historiebevisstheten. Der den nasjonale historikeren ofte så det som sin rolle å studere fortiden for å finne kimen til nasjonens utvikling, fremskritt og til og med historiske skjebne, betrakter Hartog dagens historikere som begrenset av og til nåtidsperspektivet. Historikeren er omsluttet av

nåtiden og møter krav fra offentligheten om å bidra til den kollektive hukommelsen. Men dreiningen mot minnet innenfor historiefaget de siste par tiårene handler ikke om overlevering, det handler om å gjenskape en glemt fortid som noen ganger er forfalsket eller aldri var kjent (op.cit.:144–145). De klare bruddene mellom ulike epoker, som var så viktig for det moderne historitetsregime, er i den senmoderne presentismen preget av en situasjon hvor historisk distanse og forskjell mellom nåtid og fortid blir visket ut til fordel for fortid som kulturarv. Dette er noe Hartog beklager. For ham er historikeren en som ser ting på avstand, men denne optikken har dårlige vilkår i en tid hvor «[t]he past attracts more than history; the presence of the past, the evocation and the emotions win out over keeping a distance and mediation [...]» (Hartog 2005:16).

Som en klar kontrast til *historia magistra vitae* bygger det moderne historieregimet på forestillingen om en overordnet struktur som forutsetter en opprinnelse, en (lineær) utvikling og et mål (*telos*). Den instruktive verdien av fortiden er på langt nær den samme som i *historia magistra vitae*. Det moderne lynnet karakteriseres av en relativt forsiktig vektlegging av tidligere erfaring. Her er Hartog helt på linje med Reinhart Koselleck og Aleida Assman, som hevder at jo mer problemene endrer karakter og fremstår uten tidligere sidestykke, desto raskere blir verdien av erfaring nedvurdert (jf. Assmann 2013b; Koselleck 2004). Det er selvfølgelig mulig å bruke historien som et verktøy for å lære om fortiden, men lærer vi av historiske feiltrinn slik at vi unngår å gjøre de samme feilene om igjen? Et sentralt poeng hos Hartog og Koselleck, som han henter begrepene fra, er at moderniteten avføder et stort gap mellom *erfaringsrom* og *forventningshorisont*.

Som vi ser av gjennomgangen av Hartogs tidligmoderne, moderne og senmo-

derne historitetsregimer, ligner en lineær og kronologisk historisk fremstilling der et dominerende historitetsregime avløses av et annet. En kritisk innvending mot Hartogs fremstilling har vært at de ulike historitetsregimene blir for renskårne og absolutte (Seixas 2015). Det som kommer etter umuliggjør samtidighet med det som kom før, og dermed er presentismen ikke i stand til å forklare det merkelige at fortiden ofte er merkbart nærværende i nåtiden (jf. Ricoeur 1988). For også historitetsregimene til Hartog hviler på en logikk hvor et tidsregime blir avløst av et annet (Jordheim 2014). Samtidig har Hartogs begrep presentisme blitt kritisert for at det overser vekten av (særlig den traumatiske) fortiden (Lorenz 2010). Hartogs sterke vektlegging av klare historiske brudd, som den franske revolusjon og Berlinmurens fall, gjør det kanskje vanskelig å se for seg en sameksistens av ulike tidsregimer, slik for eksempel Helge Jordheim tar til orde for når han skriver at det moderne historitetsregimet alltid ble utfordret av andre rytmer, andre tider og andre narrativer (Jordheim 2014:502).

Her tydeliggjøres også forskjellene mellom Hartog, som betrakter vår samtid som fullstendig innkapslet av en oppblåst nåtid, og de som betrakter fortid som materielt og mentalt nærværende i nåtiden. Det materielle er særlig viktig i forståelsen av overlappende tidsregimer, siden fortidslevninger overlever epoker og tar opp i seg spor av ulike tider. Våre materielle omgivelser gjenspeiler ikke alltid de klare historiske bruddene, som er så sentrale i en moderne verdensforståelse. De kan derfor erfares mer direkte, ikke som bevisst utvalgte representasjoner, men som en tilstedeværelse vi ikke helt råder over (jf. Damsholt, Mordhorst og Simonsen 2009; Olivier 2011; Olsen 2010). Dette er et sentralt premiss i det vi kan kalle nærværsteorien.

Som vi skal se har særlig den nederlandske historikeren Eelco Runia blitt en

talsmann for nærværsteorien. Han fremhever en nær og tilstedeværende fortid som bokstavelig talt beveger oss og får tak i oss. For Runia er nærvær vel så viktig som mening, og det er ikke alltid meningssøkende mennesket som avgjør hvordan og når fortiden gir seg til kjenne (Runia 2006a:5). Som hos litteraturteoretikeren Hans Ulrich Gumbrecht (2014) er nærvær et verktøy for å forstå menneskets relasjoner til sine omgivelser på en måte som omgår de siste tiårenes dominerende fokus på språk, mening og representasjon. Veldig forenklet kan vi si at der Hartog betrakter muligheten for å representere og forstå fortiden som det altoverskyggende temaet, er Runias nærværsteori rettet mot hvordan fortiden virker på oss uten at vi har sanksjonert det som historie eller kulturarv.

Hartog hevder på sin side at vår evne til å se utover vår egen tid er begrenset i den nåtidsdominerte presentismen. Dette innebærer at vi betrakter fortiden med nåtiden som målestokk. Riktignok skriver Hartog om den forpliktelse vi føler overfor våre forfedre, og om vår plikt til å minnes de som kom før oss, men det er likevel det altoverskyggende nåtidsperspektivet som eser ut og koloniserer både fortid og fremtid. I dag kan alle typer kulturuttrykk bli gjort til kulturarv. Kulturarven gjør fortiden tilgjengelig, og samtidig følger det med en forpliktelse til å ta vare på og å minnes fortiden – fordi den er blitt til kulturarv. Dette er, ifølge Hartog, et utslag av en nåtid som aktivt historiserer seg selv, heller enn at den skaper en genuin forbindelse til fortiden (Hartog 2005). Det er altså særlig fortidserfaringens *kvalitet* som skiller nærværsteorien fra presentismen. Vår altopplukende nåtid mangler i Hartogs tapning; det som handler om fortidens ofte uunngåelige og ubehagelige nærvær. Det er dette nærværet jeg skal jeg presentere nærmere i det som følger.

Fortidens nærvær og «hauntologi»

Et viktig moment, som har blitt fremhevet av den nederlandske historiefilosofen Chris Lorenz, handler om at fortiden ikke alltid fremstår som et endelig avsluttet kapittel, men som en lang rekke fortider som i noen tilfeller hindrer samfunn å bevege seg enkelt og bekymringsløst videre (Lorenz 2010). Han hevder at den nåtidsorienteringen som preger presentismebegrepet særlig underverderer vekten av den vonde fortiden. For der presentismen forutsetter at nåtiden er så selvopplukt at det nåværende blir vår tids eneste horisont, er nærværsteorien rettet mot fortidens tilbøyelighet til stadig å komme tilbake og besøke oss. Innenfor nærværsteorien er Jacques Derrida (1994) sitt begrep «hauntologi» viktig, fordi det fremhever det særegent spøkelsesaktige ved en fortid som både er og ikke er tilstedeværende. Et viktig poeng hos de som har satt spørsmålsteget ved en konvensjonell tidsforståelse, er at fortiden og nåtiden ikke nødvendigvis befinner seg på to vidt forskjellige og helt uforenlige plan. Det grunnleggende premisset innenfor den moderne historieforståelsen har vært at fortid er og blir fortid, men i historieteorien dukker det stadig opp formuleringer som bryter ned de skarpe kantene i fortid, nåtid og fremtid (Bevernage og Lorenz 2013:17). For eksempel snakker flere om en «nåtidig fortid» (Butler 2006; Huyssen 2000, 2003), «utholdende fortid» (Tamm 2015) eller en «pågående fortid» (Runia 2006a). Felles for disse formene for hybridisering av tid er at de setter spørsmålsteget ved fortidens absolutte fortidighet og viser oppmerksomhet til «a past that won't go away» (Nolte i: Lorenz 2010:83). Det samme nærvær av fortid preger også våre fysiske omgivelser, hvor den stadige opphopningen av ikke-nedbrytbare materialer i verdenshavene og hvor omfangsrike og robuste ruiner fra de siste hundre årene gjør sitt til at fortiden, rent kvantitativt be-

traktet, mer enn noen gang er til stede i nåtiden. Interessen for fortidens nærvær innebærer gjerne spørsmål om hvor langt vår evne til å kontrollere fortiden egentlig strekker seg.

Eelco Runia hevder at vi sannsynligvis ikke er i stand til å komme så nær den historiske virkeligheten som vi skulle ønske, men kanskje forholder det seg slik at den historiske virkeligheten noen ganger uforvarende kommer i kontakt med oss (2006a: 28)? Hva mener han med dette? Et eksempel Runia viser til er et bilde av fotografen André Kertész fra 1921 som viser en blind, felespillende mann på den ungarske landsbygden. Roland Barthes har tidligere analysert dette bildet og med utgangspunkt i hans analyse er det ifølge Runia flere ting i fotografiet som blir med på lasset fra fortiden, uavhengig av, eller til tross for, kunstnerens bevisst valgte motiv (Runia 2014: 100–102). Den fortid som ubemerket kommer med i et historisk fotografi er her den oppkjørte, sølete landeveien som omgir felespilleren på alle kanter, men som vi ikke umiddelbart legger merke til. Det er ikke kunstnerens mesterlige blikk og sans for detaljer som forårsaker denne forbindelsen mellom fortid og nåtid, snarere det at fotografen «var til stede» (Barthes i Runia 2014:101). Den fortid som griper oss er ikke alltid et resultat av fotografens profesjonalitet, eller det som er tiltalende og nærmest krever å bli tatt bilde av. Det som treffer oss er det tilfeldige, det som fotografen kanskje ikke så.

Det er verdt å merke seg at et slikt perspektiv på tilstedeværende fortid skiller seg fra en fortidsforståelse hvor det utelukkende er våre kulturelt utvalgte og kanoniserte fortider som videreføres til kommende generasjoner. Fortiden treffer oss på en måte som vi ikke alltid råder over og på et tidspunkt vi ikke selv velger. Den nåtidige fortiden som Runia har i tankene er en som

ikke alltid føyer seg etter vårt ønske om å kontrollere og konstruere fortiden gjennom historiske narrativ. Ytterligere et eksempel som blir nevnt av Runia er hvordan nærvær kan finnes i historiske verk, ikke på grunn av historikerens bevisste valg, intensjon eller ønske om å representere eller bearbeide materialet på en bestemt måte, men gjennom det konkrete innholdet som må være til stede for at forfatteren i det hele tatt kan skape en fortelling: «[P]resence does not reside in the storiness of stories, but in what a story inadvertently has to be – in, that is, the things a story has to present in order to present a story» (Runia 2006b:315). Runias foretrukne litterære verktøy er derfor ikke metaforen hvor et ord får en billedlig betydning. Metaforen tiltrekker seg oppmerksomhet, er bevisst kunstferdig og inviterer til tolkning (Runia 2006b). I stedet er det en metonymi (som for eksempel Løvebakken for stortinget eller 9/11 for terrorangrepet i New York i 2001) som har en så nær forbindelse til det det refereres til, at den knapt legges merke til. Det viktigste egenskapen til metonymien er at noe gjøres nærværende ved at det *ikke* er presentert og derfor er påfallende i sitt fravær (for eksempel nasjonalforsamlingen eller flyene som krasjer inn i World Trade Center). Fraværet er så påfallende at referenten blir med på lasset. Slik kan metonymien skape de forbindelsene mellom fortid og nåtid som Runia forstår som nærvær (Runia 2014:152). Der metaforen overfører mening, overfører metonymien nærvær (Runia 2006a:17). Han viser til at moderne minnesmerker i et abstrakt formspråk virker på et metonymisk og ikke et metaforisk plan. Peter Eisenmans Holocaust-minnesmerke i Berlin handler derfor ikke om å representere historiske begivenheter, men virker i stedet ved å gjøre et allerede eksisterende fravær mer permanent. Metonymiene kan også virke i historiske tekster, som i

tillegg til bevisst å bearbeide et historisk materiale også bringer videre noe som vi ikke alltid legger merke til eller som historikeren ikke er helt klar over. Runia sammenligner det med en blindpassasjer («stowaway»): «One might say that historical reality travels with historiography not as a paying passenger but as a stowaway. As a stowaway the past 'survives' the text; as a stowaway the past may spring surprises on us.» (op.cit.:27).

Runia er slik interessert i hvordan fortiden kan komme individer og samfunn i forkjøpet ved at mønstre fra fortiden repeteres ubevisst. Denne innflytelsen lar seg ikke kontrollere. Et mer omdiskutert eksempel han viser til beskriver et nederlandsk forskningsinstitutt, NIOD (Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies), som i 1996 fikk i oppdrag å skrive rapporten om de nederlandske FN-styrkenes rolle i Srebrenica-massakren året i forveien, hvor inntil 8000 bosniske muslimer ble drept av bosnisk-serbiske styrker (Runia 2004). Runia hevder at historikerne bak rapporten reproduserte og gjentok den strategien som skulle forhindre bosnisk-serberes angrep på bosniske muslimer i den isolerte Srebrenica-enklaven. Studieobjektet tok her, ifølge Runia, kontroll over historikerne. I sin forskningspraksis gjentok de mange av de underliggende mekanismene som ble bestemmende for den nederlandske bataljonen i Srebrenica. Grunnet det sensitive oppdraget skapte forskerne sin egen enklave, uten internettforbindelse og med gardinene trukket for, for å hindre at opplysninger ble lekket til offentligheten (op.cit.:307). Stressnivået økte i takt med stadig nye tidsfrister og det ble tydelig hvordan ledelses- og samarbeidsproblemer som preget FN-bataljonen i Srebrenica gjentok seg i forskergruppen, og det med en forbløffende grad av likhet. Strategien i begge leire ble preget av en tvangsaktig

upartiskhet, en manglende vilje til å plassere ansvar og et forsøk på å ikke provosere og heller være «rimelige» og pragmatiske for å ikke øke konfliktnivået (op.cit.:318). Begge oppdragene ble uhåndterlige. Det bærer også den endelige rapporten på over 7000 sider preg av.

I tråd med teorien om fortidens nærvær er dette et eksempel på hvordan historikerne, som ønsket å bringe klarhet i fortiden ved å heve blikket og skape distanse, ender opp med å bli bitt i halen av sitt studieobjekt slik at fortiden blir gjentatt. Runias teori bærer preg av hans bakgrunn i psykologifaget. Mange oppfatter den som problematisk siden han prøver å skrive om hvordan fortidens nærvær virker gjennom identifisering og ubevisst speiling (Bevernage 2008; Froeyman 2012) Han har også fått hard medfart av postmoderne historikere for å hevde at vår forbindelse til fortiden i noen tilfeller kan erfares direkte og ikke gjennom narrativ, diskurs og representasjon. Den britiske historikeren Keith Jenkins har for eksempel hevdet at Runia hører hjemme i det metafysiske hjørnet av minnestudier, og at han har lite å bidra med når det gjelder historisk eller historiografisk innsikt (Jenkins 2010). Det som fremfor alt bryter med den sosialkonstruktivistiske historieteorien er det at Runia antyder en mer umiddelbar kontakt med fortiden. Denne umiddelbarheten går langt utover jakten på mening i fortolkende disipliner.

Historiske epoker og materielle minner

Der den konvensjonelle historieforståelsen har vært avgjørende for å etablere tette skott mellom fortid og nåtid, ser vi nå altså en tendens innenfor historieteorien som handler om å fremheve den pågående, uferdige og stadig tilbakevendende fortiden (Domanska 2006; Gumbrecht 2014;

Hartog 2005, 2015; Lorenz 2010; Tamm 2013, 2015). Som vi har sett får fortiden hos Runia en nærværende kvalitet. Innenfor arkeologisk teori ser vi en beslektet bevegelse som handler om ulike måter fortiden er virksom på, blant annet i den kontinuerlige opphopningen av ting fra fortiden som former nye nåtider: «The past endures, it accumulates in every becoming 'now', making these presents polychronical by definition» (Olsen 2010:120, jf. Olivier 2011; Pétursdóttir og Olsen 2014). Et viktig bidrag i denne sammenhengen finner vi i Bruno Latour (1993) sin innflytelsesrike kritikk av dualismetenkningen i den vestlige moderniteten, hvor selve grunnforutsetningen er at vi lever i en ny tid som er vesensforskjellig fra den gamle. I den moderne historieforståelsen har hver epoke sin tidsånd, et bestemt avtrykk som gjør den forskjellig fra det som er tidstypisk for andre epoker. Ting får slik sin naturlige plass og identitet knyttet til ulike epoker eller stilhistoriske sjangre. Alle disipliner som på et eller annet nivå beskjeftiger seg med fortiden er i større eller mindre grad preget av denne tenkningen. En slik historieforståelse forutsetter at «each era has its own specific time, unlike any other» (Olivier 2011:166). Kulturhistorie, kunsthistorie, arkitekturhistorie og arkeologi preges av en periode-tenkning der det forventes at det historiske objektet som studeres skal gjenspeile en epoke, en nasjon eller en mentalitet på en måte som er opplysende og illustrerende (Preziosi 2003:9).

Arkeologen Laurent Olivier (2011) har imidlertid et annet utgangspunkt. Han hevder at arkeologien til syvende og sist undersøker nåtidsobjekter som har absorbert fortidige hendelser. Arkeologiens gjenstander er ifølge Olivier et springbrett for å studere varighet («duration») og materielle minner heller enn sekvensiell, historisk tid. Det sentrale for Olivier er å vise at det er

fortidens varighet som har avtegnet de materielle minnene som er rundt oss på alle kanter:

Here, as out in the field, the present is filled with vestiges of the past, and the interplay of their durations is far more important than actual 'events'. This is a radical approach. In focusing on duration, we open a breach in the wall that has been erected between us and the past (op.cit.:109).

Det er ikke fortiden som er arkeologens domene, hevder Olivier, siden alt av tid er her og nå, ikke der og da eller for lenge siden (op.cit.:4). Den kanskje viktigste lærdommen å ta med seg fra Olivier er at fortiden som varighet er materielt sett så tett innvevd i nåtiden at det er vanskelig å skille tidskategoriene fra hverandre. En konvensjonell tidsforståelse forutsetter at hver epoke har sin tid, vesensforskjellig fra andre tider. Denne tidsforståelsen tar, ifølge Olivier, ikke hensyn til de varighetene som er materialisert i tingene (op.cit.:66,166). Den sekvensielle organiseringen av tid, som preger kunst- og kulturhistorie, hviler også på premisset om at forskjellige ting har sin naturlige plass og en relativt renskåren identitet som knytter dem til ulike epoker, ulike sjangrer og ulike stilarter. De er «tidsmessige» og det er denne tidsmessigheten som gir tingene en identitet og tilhørighet. På det mest reduktive er denne forståelse med på å gjøre objekter til en simpel og lojal gjenpeiling av den samfunnskonteksten som rådet da de fikk sin form. Den tidsforståelsen som Olivier legger til grunn, tar imidlertid hensyn til at tingene består av ulike lag som kan ha ulik rytme og varighet.

For å forstå dette kan vi ta utgangspunkt i et helt vanlig bolighus. Et hus er aldri et rent destillat av en bestemt tidsepoke, men snarere en salig blanding av ulike tidsrom

som avleirer seg i arkitektur, i skiftende materialbruk, og i interiør som hoper seg opp gjennom et langt liv. Endringer følger utvikling i bygningsteknologi, nye bygningsforskrifter, stadige påbygg og tilpasninger og selvfølgelig påvirkning fra vær og vind. Endring forekommer også på et mer umerkelig plan. Grunnen under et hvilket som helst hus er i bevegelse, om enn i varierende grad. Selv om skiftende trender avspeiler seg i interiørendringer som opptrer med hyppig frekvens, så er et hus også gjenstand for påvirkning fra en seigere, saktegående, og umerkelig tikkende «glacial time» som overlever de som lever nå (Urry 1994).

Arkeologen Gavin Lucas gjør disse ulike tidslagene helt tydelige i måten ulike bygningselementer reflekterer helt ulike endringsrytmer. Der interiør («stuff») ofte byttes ut, er både planløsning («space plan») og sted («site») uforandret gjennom århundrer. For Lucas er det helt sentralt at noen elementer er de samme som for 400 år siden. Det sier ikke bare noe om byggets fortid, det sier også noe om byggets utholdende karakter, hevder Lucas (2016:107). I motsetning til fremstillinger av en konkret tid, er også Lucas på sporet av det som omhandler varighet («duration»).

Tiden kan også ha flere lag som er i uoverensstemmelse med hverandre. En traumatisk, erfart fortid blir nærværende i nåtiden på en måte som ikke tar hensyn til den abstrakte, historiske tidens mål på avstand og distanse. Dette kommer også til uttrykk i det som omtales som «minnestid».

Minnestid og minnepolitikk – vekten av den vonde fortiden

Minnestid er strukturert på en annen måte enn den historiske tiden og følger ikke den samme logiske, sekvensielle kronologien. Kanskje nettopp derfor har forståelsen av en

særegen minnestid blitt en korreks til en konvensjonell, lineær tidsforståelse. Det vil si en tidsforståelse som plasserer hendelser etter hverandre på en velordnet linje – som perler på en snor som Walter Benjamin (1969:263) så treffende formulerte det – hvor samtidigheten av nåtid og fortid er logisk umulig. I sitt arbeid med vitnesbyrd fra holocaustoverlevende har Lawrence Langer (1995) kommet til at minnene i noen tilfeller er så sterke og levende at det som skjedde for mer enn sytti år siden blir omtalt i presens. Traumer som er forårsaket av voldshandlinger gir seg utslag i en spesifikk patologi der offeret har svært vanskelig for å skille fortid fra nåtid. Det er også utbredt enighet om at traumer rent fysisk lagres i kroppen (Morton 2013:180). Derfor er det kanskje rimelig å betrakte kroppen selv som en sedimentering av ulike fortider (Connerton 1989).

Langer (1995) skiller mellom «durational time» og «chronological time» for å fange opp motsetningen mellom minnestid og historisk tid. Den kronologiske tiden er den vanlige tiden som bokstavelig talt flyter av gårde i en evig strøm, mens «durational time» (og minnestid) angår hendelser som blir igjen, blokkerer «and hence never enters what we call the stream of time» (Langer 1995:16). Kronologi oppleves behagelig i vår forventning om et ordnet «før», «mens» og «etter», men minnestid er vedvarende og handler om en blokkering som motsetter seg vårt humanistiske eller kristne ideal om forsoning og forløsning. Vi sier at tiden leger alle sår, eller at våre synder vil bli tilgitt. Men minnestid er hos Langer mer orientert mot det som blir igjen, som ikke umiddelbart lar seg viske ut eller avløse av en annen tid eller en annen epoke. Derfor kan vi si at minnestid utfordrer den logiske, historiske kronologien ved å legge mer vekt på den erfarte tiden.

Med den muntlig historie-bevegelsen på 1970-tallet ble det for eksempel viktigere å

innarbeide muntlige kilder og vanlige folks minner i historieskrivningen for å låne øre til den nære historien og til førstepersonsberetninger som gjorde om på, eller i hvert fall kunne justere, forestillingen om den tause og distanserte fortiden. Flere unngår på samme måte å betrakte fortiden som strengt kronologisk avsluttet. Særlig angår det krig, forfølgelse og folkemord, hvor det er vanskelig å snakke om en historie som er tilbaketil i tradisjonell forstand. Assmann (2006a) har skrevet om hvordan fortiden kaster sine lange skygger over nåtiden. Det handler særlig om et forlenget nærvær av en traumatisk fortid, som både kan virke på de som var direkte berørt av folkemord og på deres etterkommere. Holocaust har vært med på å definere hovedanliggendet for fagfeltet minnesstudier. Dette er et felt som har skapt en ny måte å tenke omkring kollektive erindringer med utgangspunkt i den vanskelige og smertefulle fortiden (Bevernage og Lorenz 2013).

Det er også en helt tydelig, om enn svært ujevnt fordelt, bevegelse i internasjonal politikk som bryter med forestillingen om at fortiden er død og begravet. Denne bevegelsen gir seg til kjenne i bestrebelser på å forstå og gjøre opp for en voldelig fortid. Det som på tysk heter «Vergangenheitsbewältigung» handler om å ta et oppgjør med – og bearbeide – fortiden. Dette fenomenet har i de siste tiårene blitt fremtredende i offentlige debatter i flere land. Offentlige unnskyldninger, sannhetskommissjoner og oppreisningssaker med undertrykte og undertrykkere i sentrum er uttrykk for at fortiden kan fungere som et politisk brennpunkt i årtier og at fortidens nærvær blir påtrengende i saker som omhandler historisk urett (Bevernage 2008: 164). Sannhetskommissjoner innebærer et forsøk på å motsette seg det umulige valget mellom hevn (full gjengjeldelse) og glemsel (amnesti for kriminelle). Dermed innebærer

slike kommisjoner en anerkjennelse av den tyngende fortiden heller enn å betrakte den som et lukket kapittel (ibid.). Den måten urett fra fortiden håndteres på, vil altså kunne få avgjørende betydning i ettertid. Slik blir fortiden førende for dagens politiske virkelighet. Terrorhandlinger, folkemord, krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten er ofte uten foreldelsesfrist. Dette forstår Hartog som at lovbrøyteren forblir samtidig med lovovertrædelsen til tross for årene som går, og at det slik skapes en «rettslig atemporalitet» hvor tiden slutter å fungere på vanlig vis (Hartog 2015:201). Lovbrøyterens forhold til lovovertrædelsen påvirkes i rettslig forstand ikke av tiden som går; krigsforbrøyteren på over 90 år er fortsatt den samme som i 1942. Hartog forstår også dette som et utslag av presentisme, i den forstand at vår tids prosesslyst strekker seg bakover til tiden da forbrytelser ble begått (ibid.). Men kanskje enda mer avgjørende enn spørsmålet om det er nåtiden eller fortiden som tvinger seg frem på jussens område, er at uretten som er begått er nærværende på en måte som motsetter seg en enkel todeling mellom en nærværende nåtid og en fjern fortid (Bevernage 2008: 164).

Som vi har sett står diskusjonen om skyld, oppreisning, anerkjennelse av ofre og minnets plass i offentlige rom sentralt i det som kalles minnespolitikk. Minnespolitikken ble et etablert begrep på 1990-tallet og handler i all hovedsak om hva som blir en del av et samfunns kollektive erindring og hvilken form det tar (Tamm 2013). Minnespolitikken har etter hvert blitt et sentralt politisk problem og et offentlig anliggende med global rekkevidde (Huyssen 2000). Fra folkemord i Indonesia på midten av 1960-tallet, til den mørke arven etter Pinochets militærdiktatur i Chile og den hjemlige debatten om 22. juli-monument på Sørbråten ser vi at den kollektive erin-

dringen utgjør et viktig komplement til historisk forskning. For historikere som jobber med en mindre fjern fortid er minner fra de gjenlevende med på å skape interessante og utfordrende overlappinger der levende minner og skriftlige historiske kilder kjemper om plassen. Tidsvitner og videoopptak av vitnesbyrd fra holocaustoverlevende fungerer for eksempel, ifølge Assmann, som et veto mot den gradvise historiske distanseringen av Holocaust (Assmann 2006b). Den traumatiske fortiden kan oppleves som en vedvarende og helt nærværende del av nåtiden. Slik sett kan det med være problematisk å forstå fortiden som et endelig avsluttet kapittel, hevder Assmann.

Minner gjør også noe med tiden; de virker som folder i tiden, hvor fortiden, som til tross for at den kan være langt unna i tid og rom, kan oppleves som tett og nær. Denne innsikten kan sammenlignes med en topologisk tidsforståelse hvor det som er fjernt i tidsmessig og kulturell forstand kan være helt nærværende (Murdoch 1998). En flittig referert topologisk metafor innenfor både arkeologi og historieteori (se f.eks. Lucas 2015; Witmore 2006) stammer fra den franske filosofen Michel Serres (1995). Han sammenligner tiden med et lommetørkle som enten er pent brettet eller raskt krøllet sammen. Dersom lommetørkleet legges pent sammen i rette folder vil kun de punktene som ligger nær komme i berøring med hverandre. Dersom vi i motsatt fall krøller lommetørkleet raskt sammen kan også de punkter som ligger langt fra hverandre komme i kontakt. Denne metaforen illustrerer hvordan ulike tidsfolder som i konvensjonell, lineær tidsforståelse fremstår som fjernt fra hverandre kommer i berøring. Slik kan det også være med ulike historiske epoker. De kan virke på hverandre til tross for at vi ofte betrakter dem som strengt adskilt på grunn av avstand i tid.

Metaforen illustrerer at vi aldri med sikkerhet kan si hvilken fortid som kan få ny aktualitet i vår tid. Et sentralt poeng er at epoker ikke avløser hverandre, men overlapper på en måte som gjør at ting på en og samme tid kan ha mange ulike tidsmessige opphav som sammenfiltres og blir absorbert i det vi ser her og nå, i dag. Den topologiske tidsforståelsen kan sammen med den traumatiske fortidens nærværenhet være med å utfordre forestillingen om at nåtiden er det altoverskyggende perspektivet i vårt forhold til fortiden. Det er ikke alltid slik at vi er utstyrt med mulighetene til å velge bort eller motsatt, velge å bevare bare utvalgte fortider som passer oss og vår selvforståelse.

Bruddet mellom fortid og nåtid – en oppsummering

Jeg har i denne artikkelen forsøkt å vise hvordan tilsynelatende adskilte tider kan komme i kontakt med hverandre og interagere, stikk i strid med våre forventninger om at epoker følger hverandre som perler på en snor. Jeg har også pekt på at gjenstander ikke alltid lojalt gjenspeiler en tidsånd som sorterer under en bestemt epoke, men heller er en avleiring av flere samtidige tider. Betingelsene for fortidens nærvær har i denne artikkelen blitt forstått gjennom forskjellige posisjoner innenfor nyere historieteori, med Eelco Runia og François Hartog som to fremtredende representanter. I likhet med flere av sine kolleger hevder Hartog at tiden fra 1980-tallet og fremover har vært preget av to viktige utviklingstrekk som angår vår forståelse av tid. Det første er en utbredt følelse av usikkerhet som kaster en skygge over en fremtid som ellers kunne vært breddfull av uforløst potensiale. Dette er et synspunkt som Hartog deler med både Assmann og Hans Ulrich Gumbrecht (Assmann 2013a, 2013b; Gumbrecht 2014). Usikkerheten kommer for eksempel

til uttrykk i vektleggingen av bærekraft, forholdsregler og føre-var-tenkning (Hartog 2015:198). Det andre er at vår ansvarsfølelse også strekker seg bakover i tid. Dette handler i all hovedsak om å minnes de generasjoner som kom før oss. Vårt handlingsrom er innskrenket av en forpliktelsesgjeld som strekker seg bakover til våre forfedre og som involverer våre ufødte barnebarn. Det betyr imidlertid ikke at vi er i stand til å handle i tråd med denne forpliktelsen. Hartogs presentisme forutsetter og beklager samtidig at nåtiden legger seg som en skygge over både fortids-erfaringer og fremtidshorisonter. Den bevisste og svært utbredte minneskulturen som preger vår tid, blir for Hartog bare ytterligere bevis på hvor fjern fortiden fortøner seg for oss.

Presentismen og nærværsteorien deler betoningen av risiko og synet på en fremtid som ikke lenger fremstår som frigjørende. Det som imidlertid skiller de to er i hvilken grad det er mulig å forholde seg instrumentelt og selektivt til fortiden. Hartog vektlegger minnekulturens høykonjunktur som griper om seg fra 1970- og 1980-tallet og det er offisielle og kanoniserte minnesteder som utgjør hans tyngdepunkt. Runia er langt mer påpasselig med å fremheve at den ubehagelige og traumatiske fortiden kan spenne ben under våre ambisjoner om å kontrollere og velge en minneverdig fortid. Jeg har i denne artikkelen vist til flere eksempler som illustrerer hvorfor dette perspektivet har mye for seg. Jeg har hentet eksempler fra arkeologi, historie, minnestudier, filosofi og kulturforskning for å vise hvordan tanken om den enhetlige og fremoverskridende tiden stadig utfordres. Minnestudier viser oss at det ved flere anledninger er vanskelig å strengt skille fortid og nåtid fra hverandre slik en lineær og sekvensiell tidsforståelse forutsetter. Det er ikke slik at valget står mellom hvorvidt

nåtiden former fortiden eller om vi er bundet til en fortid som det er vanskelig å gi slipp på. I stedet er det kanskje slik at ulike tidsforståelser settes i spill på måter som gjør at forholdet mellom nåtid og fortid fremstår som både komplisert og tankevekkende.

Litteratur

- Assmann, Aleida 2006a. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, Beck.
- Assmann, Aleida 2006b. History, Memory, and the Genre of Testimony. *Poetics Today*, vol. 27, nr. 2, s. 261–273.
- Assmann, Aleida 2013a. *Ist die Zeit aus den Fugen?: Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*. München, Hanser.
- Assmann, Aleida 2013b. Transformations of the Modern Time Regime. I Lorenz, Chris og Bevernage, Berber (red.) *Breaking up Time: Negotiating the Borders between Present, Past and Future*. Göttingen & Bristol, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 39–56.
- Benjamin, Walter 1969. *Illuminations: Essays and Reflections*. New York, Schocken Books.
- Bevernage, Berber 2008. Time, Presence, and Historical Injustice. *History and Theory*, vol. 47, nr. 2 s. 149–167.
- Bevernage, Berber og Chris Lorenz 2013. Introduction – Breaking up Time: Negotiating the Borders between Present, Past and Future. I Chris Lorenz og Bevernage, Berber (red.) *Breaking up Time: Negotiating the Borders between Present, Past and Future*. Göttingen and Bristol, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 7–36.
- Butler, Beverley 2006. Heritage and the Present Past. I Christopher Y. Tilly, Webb Keane, Susanne Kuchler, Mike Rowlands og Patricia Spyer (red.) *Handbook of Material Culture*. London, SAGE Publications, s. 463–479.
- Connerton, Paul 1989. *How societies remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Damsholt, Tine, Mordhorst, Camilla og Simonsen, Dorthe Gert 2009. *Materialiseringer: Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus, Aarhus University Press.
- Derrida, Jacques 1994. *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International* (Peggy Kamuf, oversetter). New York, Routledge.
- Domanska, Ewa 2006. The Material Presence of the Past. *History and Theory*, vol. 45, nr. 3, s. 337–348.
- Froeyman, Anton 2012. Frank Ankersmit and Eelco Runia: The presence and the otherness of the past. *Rethinking History*, vol. 16 (3), s. 393–415.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2014. *Our Broad Present: Time and Contemporary Culture*. New York, Columbia University Press.
- Hartog, François 2005. Time and Heritage. *Museum International*, vol. 57, nr. 3, s. 7–18.
- Hartog, François 2015. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. Columbia University Press.
- Hewison, Robert 1987. *The heritage industry: Britain in a climate of decline*. London, Methuen.
- Huyssen, Andreas 2000. Present Pasts: Media, Politics, Amnesia. *Public Culture*, vol. 12, nr. 1, s. 21–38.
- Huyssen, Andreas 2003. *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford, Stanford University Press.
- Jenkins, Keith 2010. Inventing the new from the old – from White's «tropics» to Vico's «topics» (Referee's Report). *Rethinking History*, vol. 14, nr. 2, s. 243–248.
- Jordheim, Helge 2014. Multiple times and the work of synchronization. *History and Theory*, vol. 53, nr. 4, s. 498–518.

- Judt, Tony 2007. *Postwar: a history of Europe since 1945*. London, Pimlico.
- Koselleck, Reinhart 2004. *Futures past: on the semantics of historical time*. New York, Columbia University Press.
- Langer, Lawrence L. 1995. Memory's Time: Chronology and Duration in Holocaust Testimonies. I Lawrence L. Langer (red.) *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. New York, Oxford University Press, s. 13–23.
- Latour, Bruno 1993. *We have never been modern*. New York, Harvester Wheatsheaf.
- Lorenz, Chris 2010. Unstuck in time. Or: The sudden presence of the past. I Karin Tilmans, Frank von Vree og Jay Winter (red.) *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. Amsterdam, Amsterdam University Press, s. 67–104.
- Lowenthal, David 1985. *The past is a foreign country*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lucas, Gavin 2015. Archaeology and contemporaneity. *Archaeological Dialogues*, vol. 22, nr. 1, s. 1–15.
- Lucas, Gavin 2016. Building lives. I Bille, Mikkel og Tim Flohr Sørensen (red.) *Elements of Architecture: Assembling archaeology, atmosphere and the performance of building spaces*. London and New York, Routledge, s. 105–120.
- Lübbe, Hermann 1989. Der Fortschritt und das Museum. I *Die Aufdringlichkeit der Geschichte. Herausforderungen der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus*. Graz/Wien/Köln, Styria, s. 13–29.
- Morton, Timothy 2013. *Realist Magic: Objects, Ontology, Causality*. Ann Arbor, Open Humanities Press.
- Murdoch, Jonathan 1998. The Spaces of Actor-Network Theory. *Geoforum*, vol. 29, nr. 4, s. 357–374.
- Nora, Pierre 1996. *Realms of memory: rethinking the French past*. New York, Columbia University Press.
- Olivier, Laurent 2011. *The dark abyss of time: archaeology and memory*. Lanham, Md, AltaMira.
- Olsen, Bjørnar 2010. *In defense of things: archaeology and the ontology of objects*. Lanham, Md., AltaMira Press.
- Preziosi, Donald 2003. *Brain of the Earth's Body: Art, Museums, and the Phantasms of Modernity*. Minneapolis & London, University of Minnesota Press.
- Ricoeur, Paul 1988. *Time and Narrative, volume III (trans. Kathleen Blamey and David Pellauer)*. Chicago and London, Chicago University Press.
- Runia, Eelco 2004. «Forget About It»: «Parallel Processing» in the Srebrenica Report. *History and Theory*, vol. 43, nr. 3, s. 295–320.
- Runia, Eelco 2006a. Presence. *History and Theory*, vol. 45, nr. 1, s. 1–29.
- Runia, Eelco 2006b. Spots of time. *History and Theory*, vol. 45, nr. 3, s. 305–316.
- Runia, Eelco 2014. *Moved by the past: discontinuity and historical mutation*. New York, Columbia UP.
- Seixas, Peter 2015. Review of Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time. *International Network of History and Theory*, 1–3.
- Serres, Michel og Bruno Latour 1995. *Conversations on science, culture, and time* (Roxanne Lapidus, oversetter). Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Tamm, Marek 2013. In search of lost time: Memory politics in Estonia, 1991–2011. *Nationalities Papers*, vol. 41, nr. 4, s. 651–674.
- Tamm, Marek 2015. Introduction: Afterlife of Events – Perspectives on Mnemohistory. I Marek Tamm (red.) *Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, s. 1–26.

- Urry, John 1994. Time, Leisure and Social Identity. *Time & Society*, vol. 3, nr. 2, s. 131–149.
- Witmore, Christopher L. 2006. Vision, Media, Noise and the Percolation of Time. *Journal of Material Culture*, vol. 11, nr. 3, s. 267–292.
- Wright, Patrick 2009. *On living in an old country: the national past in contemporary Britain*. Oxford, Oxford University Press.